

Н.Н. Елкей*, Т.С. Садықов

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: muzlife.nbek@mail.ru; sadykov_ts@enu.kz)*

Алаш қозғалысының қайраткері Хайретдин Болғанбаев: тарихтағы жеке тұлғаның рөлі

Қазіргі кезеңде Отандық тарихнамада XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында орын алған тарихи үрдістерді және оның мәселелерін зерттеу өзекті әрі күрделі тақырыптардың бірі екендігі белгілі. Еліміздің тарихында XX ғасырдың бас кезеңі ерекше орынға ие. Себебі, осы кезеңдегі қазақ халқының қоғамдық-саяси тарихы қазақтардың мүддесін қорғаған интеллигенциямен және Алаш қозғалысымен тығыз байланысты. Сондықтан мақаланың өзектілігі — XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ интеллигенциясының тәуелсіздік және дәстүрлі қоғамның санасын жаңарту үшін күресін, осымен бірге атқарған рөлін зерттеудің қазіргі уақыттағы Қазақстан Республикасының дамуы үшін қажеттілігімен айқындалады. Егер, XX ғасырдың тарихына үңілетін болсақ, қазақ интеллигенциясы әйгілі жарқын тұлғалардың қалыптасуына әкелгендігі белгілі. Мұндай тұлғалардың бірі — Хайретдин Болғанбаев. Осы себептен мақаланың мақсаты — Хайретдин Болғанбаевтың XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының дамуы мен қайта құруларға қатысуын және қосқан үлесін анықтау.

Кілт сөздер: Хайретдин Болғанбаев, тарихи тұлға, Алаш қозғалысы, Қазақстан тарихы, қазақ интеллигенциясы, XX ғ. басындағы қазақ қоғамы, «Бірлік туы» газеті, ұлттық ағарту ісі.

Kipicne

Бүгінгі уақытта отандық тарихта зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелер баршылық және қазіргі уақытта тарих ғылымының міндеті ретінде осы мәселелерді зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Осындай мәселелердің қатарында тарихи тұлғаны тану мәселесі бар. Қазақстан тарихындағы тұлғатану бағыты мемлекетіміздің тәуелсіздігі жарияланғаннан соң даму жолына көшкені белгілі. Отандық тарихнамада тұлғатануға қатысты көптеген жаппай деректердің және әртүрлі сипаттағы зерттеу жұмыстарының бар болуына қарамастан белгілі бір объективті және субъективті себептерге (тоталитарлық жүйенің салдарына) байланысты тарихи тұлғатануды тарихи ойдың дамуының белгілі бір бағыты ретінде қарастыру ұзақ жылдар бойы назардан тыс қалғаны белгілі. Отандық тарихтың мәселелерін талдау және тарихтың әйгілі тұлғаларының өмірі мен қызметін, оның тарихтағы рөлін зерттеуде шектеу қойылып, мөлшерлі таңдау әдісі қолданылды. Қазақстандық тарихнамада орын алған мұндай жағдайды Ж.К. Касымбаев былай атап көрсетеді: «Классовый подход к исследованию биографии известных личностей прошлой эпохи по своим последствиям оказался весьма ущербным. В освещении крупных личностей казахской государственности феодальной эпохи и нового времени действовал явственный запрет или же некоторый предел, который никто из исследователей не смел переступить. В противном случае ярлык национализма или других инкриминаций давал судебно-карательным органам широкие полномочия для открытой расправы с такими слушниками» [1]. Әрине, кеңестік кезеңдегі қазақстандық тарихнамада көрнекті қайраткерлердің есімін «тірілтікізу» қасретті нәтижеге әкеліп, тарихшы-зерттеушіні сот үрдісіне тартумен байланысты болды. Мысал ретінде қазақстандық тарихшы, профессор Е.Б. Бекмахановты атап көрсетуге болады. Е.Б. Бекмахановтың «ісі» тарихи тұлғатану саласындағы ғылыми зерттеулердің объективті үрдісін ұзақ жылдарға тежеді. Е.Б. Бекмахановтың тарихты түсіну мен түсіндірудегі ұстанымы — тарихты жеке тұлға арқылы танумен байланысты болды. Ол тарихи үрдісті ұғыну үшін жеке тұлғаның қызметін кең әлеуметтік-экономикалық және саяси тұрғыда қарастырды [2].

Қазақстан өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізген соң өзіндік рухани ұлттық құндылықтарды жаңғыртып, еліміздің өткен тарихын жаңаша сипатта бағалау мүмкіндігі туындады. Атап айтқанда, бір жақты қарастырылып келген бұрмаланған тарихымызды зерттеп, оған жаңа сараптамалық баға берген отандық ғалымдар жаңа ғылыми әдістер арқылы тарихта маңызды із қалдырған танымал тарихи

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: muzlife.nbek@mail.ru

тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеу қолға алынды. Осыған байланысты, қазіргі уақытта ұлттық қайраткерлердің халықтың және мемлекеттің дамуына қосқан үлесін, олардың қоғамдық-саяси қызмет пен әлеуметтік үрдістердегі рөлін зерттеуге үлкен назар аударылып келеді. Мұндай мемлекеттік–қоғамдық қайраткерлердің қатарына XIX ғ. аяғы — XX ғ. басындағы тарихи аренаға шыққан және қазақ ұлтының мүддесін қорғаған интеллигенция өкілдерін жатқызуға болады.

Әрине, тарихи құбылыстар мен үрдістерді зерттегенде көрнекті мемлекет, қоғам қайраткерінің өмірі мен қызметі дегеніміз белгілі бір адамгершілік және әлеуметтік бағдарлар жүйесіндегі оның нақты ойлары мен әрекеттері ғана емес, ол сонымен бірге тұлғаның өзі тарих сахнасынан кеткеннен кейінгі де қоғамдық үдерістерге жасайтын ықпалы екендігін ескерсек, тарихи тұлғалар болашақта да ғылыми ойдың зерттеу нысаны болып қала береді. Яғни, қазіргі кезеңде тарихи тұлғаның атқарған рөліне қатысты мәселелер тарих ғылымының дамуындағы басым тақырыптардың біріне айналды. Өз заманында да өзекті болып табылған көрнекті тарихи тұлғалардың идеялары, шығармашылығы мен есімі қазіргі кезеңде қоғамдық сананы байытатын фактор ретінде өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Себебі, бұл ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үрдістеріне және отансүйгіштікті сезімді оятып, халықтың өзін-өзі оң дәрежеде бағалауына айтарлықтай ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, біз үшін XX ғасырдың басында Қазақстанда орын алған қоғамдық-саяси және рухани-мәдени үрдістердің дамуында өзіндік бір маңызды із қалдырған Хайретдин Болғанбаевтың өмірі мен қызметін, атқарған рөлін зерттеп, оған ғылыми тұрғыдан баға берудің маңызы жоғары.

Зерттеу әдістері

Мақаланың әдіснамалық негізін тарихи құбылыстардың дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін танымның жалпы ғылыми принциптері, соның ішінде историзм мен объективтілік принциптері құрайды. Х. Болғанбаевтың өмірі мен қызметін зерттеу барысында биографиялық және кезеңдеу, осымен бірге тарихи салыстыру әдістері қолданылды. Биографиялық және кезеңдеу әдістері Х. Болғанбаевтың өмірі мен қызметін зерттеуге, ал тарихи салыстыру әдісі XX ғ. басындағы Қазақстандағы тарихи және саяси құбылыстардың ортақ тұстары мен ерекшеліктерін талдауға мүмкіндік берді. Осымен бірге, биографияның принциптері микротарих әдістерінің негізін қамтитыны белгілі. Оның негізгі мақсаты — кез келген бір индивидтің даралығын талдауға, оның өмір сүрген және қызмет жасаған әлеуметтік ортасын анықтау. Себебі, макротарих тәсілі белгілі бір жағдайларға байланысты жеке тұлғаның қасиетін және ерекшеліктерін назардан тыс қалдырады. Сондықтан, жеке тұлғаны зерттеу үшін микротарих тәсілі қолданылды. Бұл әдістің негізінде Х. Болғанбаевтың өмірі мен қызметін зерттей отырып (микротарих), XX ғасырдың басындағы ірі әлеуметтік-тарихи үрдістер (макротарих) туралы да білім қалыптастыра аламыз. Сондықтан, аталған әдістің маңыздылығы жоғары болып табылады.

Нәтижелер және оларды талқылау

XX ғ. бас кезіндегі Отандық тарихымыздың «ақтандақ» беттерінің біршамасы Алаш партиясы және Алашорда үкіметімен тығыз байланысты. Өзімізге белгілі, осы кезде қазақ ұлттық интеллигенциясы ұлт-азаттық мүддені қорғап, қазақ халқының сана-сезімін оятып, отаршылдыққа қарсы күрес барысында маңызды рөл атқарды. Осы тұрғыдан алғанда, болашақ ұрпақтың тәрбиесіне аса зор мән берген, тәуелсіздікке жету жолында құрбан болған Алаш қайраткерлері келешек ұрпаққа өнеге болып табылады.

Алаш қозғалысы тарихының өзекті мәселелері, Алаш қайраткерлері, олардың идеялары мен қоғамға деген көзқарасы мен атқарған рөлі туралы отандық зерттеуші-ғалымдар тек соңғы жылдары ғана еңбектер шығара бастады. Тарихымыздағы «ақтандақтарды» зерттеу осы шығып жатқан еңбектер мен құжат жинақтарының негізінде ауқымды түрде дәлелденуде. Осындай зерттеудің бірінде көрсеткендей, 1917 жылы 3 қарашада «Ресей халықтары құқықтарының декларациясы» жарияланды. Онда Ресей халықтарының теңдігі, еркіндігі, өзін-өзі басқару құқықтары, тіпті жеке бөліну және дербес мемлекет құру құқығы, сондай-ақ ұлттық және діни шектеулерді жою, саны аз халықтар мен этникалық топтардың еркін дамуын қамтамасыз ету туралы уәде берілді. Бұндай жағдайда қазақ зиялылары арасында ұлттың мемлекеттілігі туралы мәселе талқылауға түсті. Бұл мәселені қараған II Жалпықазақ съезінде бүкіл қазақ жерін, оның халқын біртұтас мемлекет туы астында жинауға бағытталған батыл қадам жасалды [3; 54].

Ұлт тәуелсіздігін ісімен де, сөзімен де өркендетуге қайрат-жігерін жұмсаған Х. Болғанбаев «Қоқанд съезі һәм қазақ-қырғыз», «Алаш автономиясы», «Тұла бойлары қан сасиды», «Елдің жайы», «Өзгерістің бір жыл тәулігі», «Ташкент 18 (5-ші) апрел», «Феурал өзгерісі», «Совет үкіметі һәм Күншығыс (II)» дейтін шығарамаларында сол жылдардағы саяси-қоғамдық, әлеуметтік мәселелерді тұптамасынан қозғап баян еткен [4]. Әсіресе бұл орайда оның «Алаш автономиясы» деген туындысында: «...Бірінші, Русияның ішінде болып жатқан үлкен ойран, зор бүліншіліктен Алаштың аман қалуы үшін, екінші, Алаштың түпкілікті ел болып, басқалармен қатар қызықты тіршілікке жетуі үшін сонда қабыл етілген қаулыларды кешікпестен іске асыруы өте қажет еді. Сол себепті жалпы съез соларды орындап іске асырудың қамына кірісуі үшін он бес кісілік бір ұлт кеңесі сайлап Алаштың барлық негізгі істерінің тізгінін соған тапсырылған һәм ол Алаш автономиясының жоғарғы үкіметі болғандықтан, оған «Алаш ордасы» деп ат қойған еді... Алаш ордасы — ұлт істерінің басында тұратын күзетші. Ол ұлт қызметтерінің ұлы ұрғасын белгілеп, халықтың аталы істеріне бағыт көрсететін жетекші...» [5; 78], - деген сөздері қазіргі уақытта маңызды болып саналады.

Алашорда кезеңінде ұлт-азаттық қозғалыстың ауқымды бір бөлігі еліміздің оңтүстігін қамтыды. Алаш партиясының басына әлдеқандай қара бұлт төнгенде Хайретдин Әбдірахманұлы Мұстафа Шоқаймен, башқұрт Зәки Уәлиди Тоғанмен бірге ісі түркі жамағатына ортақ Түркістан автономиясын құруға белсене кірісті. 1917 жылдың 26–27 қарашасында Қоқандта өткен Түркістан мұсылмандарының өлкелік IV Төтенше съезі Түркістан автономиясын құру туралы қаулыны жариялады. 1917 жылы 1-желтоқсанда Түркістан автономиялық үкіметі өлке халқына Үндеу жариялады. Үндеуде Түркістан Ресей Федеративтік Демократиялық Республикасының автономиялық бөлігі болатынын мәлімдеді. Съездің өткізілген орны және автономияның әкімшілік орталығы Қоқанд қаласында орналасқандықтан, оны Қоқанд автономиясы деп те атады [6].

Өзімізге белгілі, 1917 ж. Ақпан төңкерісінен кейін қазақ даласында съезд ұйымдастыру мәселесі көтерілді. Бірінші ретте, Торғай және Орал облыстық съездері өтіп, соңынан осы жылдың 21-26 шілдесінде Орынбор қаласында Бүкілқазақтық съезд өтті. Аталған съездге әр облыстан сайланатын депутаттар және кандидаттар тізімі бекітілді. Тізім «Қазақ» газетінде жарияланып, әр облыстан сайланатын кандидаттар есімдері анықталды. Мәселен, бекітілген Семей, Ақмола, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария және т.б. облыстары мен Бөкейліктен ұсынылған кандидаттар арасынан Ақмола облысынан кандидат Хайретдин Болғанбаевтың есімін кездестіруге болады. Х. Болғанбаевпен бірге осы облыс атынан кандидаттыққа түскен белгілі азаматтар Айдархан Тұрлыбаев, Асылбек Сейтов, Ережеп Айтбаев, Сейілбек Жанайдаров, Жұмағали Тілеулин, Рақымжан Дүйсенбаев, Мағжан Жұмабаев, Сұлтан-Махмұд Абылаев, Садық Мешелбаев, Салмақбай Күсемесов, Сәкен Сейфуллин есімдері де аталады. Бұл съезде жалпы күн тәртібі бойынша 14-ке жуық мәселе қаралған. Қазақ қоғамындағы елеулі өзгерістерге жол ашқан маңызды жиындардың бірі — 5-13 желтоқсанда Орынборда өткен II жалпықазақ съезі еді. Съезд жұмысына әр облыстардан (Бөкей, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Самарқанд облыстары) сайланған делегаттар жиналды. Съезд шақырушылар Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омарұлы, Сағындық Досжанұлы, Міржакып Дулатов болса, түрлі ұйымдардан һәм газеттерден Мұртаза Нұрсейітұлы, Әбдірахман Мұртазаұлы, Ғабдолғазиз Өлкешұлы, Бернияз Күлейұлы, Ғабдолхамит Жүндібайұлы, Ғабдолғазиз Мұсаұлы, Хош-Мұхамет Кемеңгерұлы, Хайретдин Болғанбаев съезд жұмысына қатынасты. Әрине, Екінші Жалпықазақ съезінің күн тәртібінде маңызды 10 мәселе қаралды. Олар: Сібір автономиясы; Түркістан автономиясы және Оңтүстік-шығыс Одағы туралы; Қазақ-қырғыз автономиясы; Милиция туралы; Ұлт кеңесі; Ұлт қазынасы; Мүфтилік мәселесі; Халық соты; Ауылды басқару және Азық-түлік мәселелері қарастырылған. Осындай маңызды мәселелерді қарастыру барысында Х. Болғанбаевтің рөлі ерекше.

Хайретдин Болғанбаев 1894 жылы қазіргі Ақмола облысының Қорғалжын ауданының Жосалы ауылында дүниеге келген. Оның әкесі Абдрахман Меккеге сапар шеккен дін адамы болған, ал Хайретдиннің өзі Орынбордағы Хусейн медресесінде білім алған [7]. Х. Болғанбаев 1917–1918 жылдары М. Шоқай, С. Қожановтармен бірге «Бірлік туы» газетін шығаруға қатысып, 1918–1919 жылдары Ташкент қаласындағы педагогикалық курста оқыған, ал 1919–1921 жылдары Ташкент, Орынбор қалаларында мұғалімдік қызмет атқарған. 1922–1923 жылдары Ақмолада, 1924–1927 жылдары Петропавловскіде (Қызылжарда) халыққа білім беру бөлімі меңгерушісінің орынбасары қызметін атқарған. 1928 ж. ОГПУ шешімімен «халық жауы» ретінде 5 жылға сотталып, Батыс Сібірге жер аударылған. 1934 ж. айдаудан оралған соң Алматыға келген, одан кейін қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Сарыағаш ауданына қарасты Қапланбек ауылына көшіп барып, сонда тұрақтап қалған [8; 367–368].

XX ғ. басында елімізде орын алған әлеуметтік-саяси өмірінде Хайретдин Болғанбаевтың атқарған маңызды ролі зор болды. Атап айтқанда, Х. Болғанбаев қазақ мемлекеттігінің дәстүрін жалғастырған Алаш қозғалысының белсенді мүшесі болып табылады. Бұл жөнінде деректі «Қазақ» газетінен (1913–1918), «Бірлік туы», «Сарыарқа» газеттерінен (1917–1919) ұшырастырамыз. Сондай-ақ Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Шоқай мақалаларында, естеліктерінде, жазбаларында Х. Болғанбаев еңбегі, қасиеті атап көрсетіледі. Осыған қоса, Х. Болғанбаевты халықаралық деңгейдегі қайраткер деп атап көрсетуге негіз бар. Мұның дәлелі ретінде Х. Болғанбаевтың белгілі себеппен Қоқандта жарияланған Түркістан автономиясына қатысты істерге атсалысқандығын және оның ерекше ролі — большевизмге қарсы тұрған Орталық Азия халықтарының күресіне белсене қатысуынан атап көрсетуге болады [9; 171–172].

Осымен қоса, Х. Болғанбаевтың ұлттық журналистика мен баспасөзді дамытудағы ролі ерекше. Ол «Қазақ» газетінің тұрақты авторы, түркістандық ұлт газеті — «Бірлік туының» редакторы болған және аталған басылымның басып шығарылуына үздіксіз атсалысқан. Х. Болғанбаевтың Түркістан тұтастығына қызмет еткені белгілі. Ол «Қазақ» газетіне 1917 жылы 2 желтоқсанда жолдап, 18 желтоқсанда жариялаған «Телеграм. Түркістан автономиясы» атты хабарламасында: «27 нойабырда Қоқандта уалаят мұсылман сиезі болды. Жерлі «Түркістан автономиясы» жарияланды. Халық шаттықпен қарсы алып тұр. Уақытша ұлт мәжілісі — жаңа үкімет сайланды. Гинуарда Түркістанның ушередителни сабраниасы шақырылады. Үкіметтің уақытша тұратын орны — Қоқанд» деп, ал «Бірлік туы» газетіне 1918 жылы 30 наурызда «Бортаң» деген псевдонимімен жазған «Өзгерістің бір тәулігі» атты мақаласында «Әктәбірден кейін мемлекет ішінде талан-тараж бұрынғыдан да жаман күшейді. Жалпы халық пен байлар арасындағы өшпенділік шектен асты. Русияның көп шахарлары олардың хукіметі танымаған соң бәрін бәлшеуиктер ішінде бір уақыттың өзінде әлде неше жерлерде соғыстар болып жатты. Бәлшеуик бүліншілігі басталысымен-ақ Русиядағы тегі бөтен жұрттардың бәрі іргелерін бөлек салып, өз бастарының қамын қарастыруға кірісті. Соның үшін олардың бәрі өз алдына афтономиялар алған етіп, өз тізгіндерін өздері ұстамақ болды. Баста бәлшеуиктердің өздері де әр жұрт өз тізгінін өзі алсын деген жарлық шашқан еді. Сонынан ол жарлықты екінші мағынаға бұрып, афтономия алған жұрттардың да істеріне қол сұқпақ болды. Сонымен бәлшеуиктер оларға да қарсы соғыс ашты. Ақырында қару күшімен жұрттың бәрін қамыстай жапырып, жаңа жасалған афтономиялардың күлін көкке ұшырды...» деп атап көрсеткен [10]. Осылайша, Хайретдин біраз уақыт түркістандық ұлт газеті — «Бірлік туының» редакторы болып, осы басылымның үздіксіз шығуына ат салысқандығын көруімізге болады.

Осымен бірге, Х. Болғанбаевтың ұлттық ағарту ісіне қосқан үлесі ерекше. Ол Қызылжарда, Ақмолада, Ташкентте оқушыларға сабақ беріп, оқу-білім саласын ұйымдастырып, А. Байтұрсынов бастаған ағарту ісін дамытқан. XX ғасыр басында тарих сахнасына келген Алаш зиялылары қазақ халқының қоғамдық дағдарыстан шығарар жол — ғылым мен оқу-ағарту салалары деп білді. Әсіресе Алашорда үкіметін большевиктер талқандаған соң қазақ оқығандары оқу-ағартуға жаңа қарқынмен кірісті. Өткен ғасырдың 20-жылдары қазақ баспасөзі осы мақсатта жұмыс атқарды. Газет-журналдарда қазақ зиялыларының өткір, ащы мақалалары жарияланып, халықтың санасын оятуға тырысты. Мысалы, қазақ халқының рухани көсемі Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш зиялыларының сапындағы бірегей жатқыр тұлға — Хайретдин Болғанбаев оқу өнері, ғылым үйрету, оқулықтар туралы ой-толғамдарын «Қазақ», «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ұшқын», «Ақ жол», «Еңбекші қазақ» газеттеріне жариялағаны мәлім.

Жалпы, XX ғасырдың басында Алаш зиялыларының қай-қайсысы болмасын өз ұлты үшін, елінің болашағы үшін аз тер төккен жоқ. Өйткені отарлық қыл бұрауынан қасірет жайлаған қазақ халқының өміріндегі қиыншылықтарға XX ғасыр басында кесе-көлденең шыққан ер-азаматтарын, халқының қамын жеген ардақты ұлдарын ойландырған үш мәселе болды. Бұл үш мәселе түпкілікті шешілмей қазақ халқының қараңғылық пен надандықтың уысынан құтылмасы айқынды. Бұлар — біріншіден, жер мәселесі; екіншіден, оқу-ағарту ісі; үшіншіден, ел басқару жайы еді. Қолына қалам алып, газетке хат жолдай бастағаннан-ақ Хайретдин де осы үш мәселе төңірегінде өз ойларын көпшілікке жеткізіп отырды [3; 51]. Бұған қоса, ол Кеңес өкіметі тұсында Қазақстан территориясын айқындау ісіне көп үлес қосқан, осы мәселемен тікелей айналысқан мамандарға кеңес берген. Зерттеуші Д. Қамзабекұлы Ақмола облысын Сібір төңкеріс комитетінен (Омбы) алып, Қазақстанға қосуда, Қорғалжын ауданын айқындауда және сол жергілікті жер балаларын оқытып, көзін ашуда Хайретдиннің еңбегі орасан деп бағалайды.

Осымен бірге, Х. Болғанбаев — түркі тілдес халықтарға ортақ аяулы тұлға. Профессор Дихан Қамзабекұлының сипаттамасына көңіл аударсақ, «Хайретдиннің халықаралық және бір саяси қайраткерлігін ұмытпағанымыз жөн. Ізденіс кезеңінде Х. Болғанбаев, Д. Әділов, М. Әуезов, тағы басқа азаматтармен бірге Бұхара-Самарқандтағы басмашылармен қазақтың болашағына қатысты келіссөздер де жүргізген. Қазір біз басмашылардың баскесер емес, өз өлкесінің азаттығы үшін күрескерлер болғанын айтып жаза бастадық. Х. Болғанбаевтың осы бағыттағы саяси сауаттылығын, табандылығын З.У. Тоған «Естеліктерінде» (Мәскеу, 1997) ерекше жазыпты» [9; 174].

Тарихшы Дархан Қыдырәлидің көрсетуінше, «Зәки Уәлидидің «Бүгінгі Түрік елі Түркістанның жақын тарихы» деп аталатын сүбелі еңбегінде Х. Болғанбаевтың есімі екі жерде аталады. Оның бірінде Хайретдин Болғанбаевтың есімі Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатовпен бірге «Қазақ» газетінің белсенді авторы ретінде аталса (аталған еңбек, 500-б.), енді бір жерде Болғанбаевтың аты Мұстафа Шоқай мен Сұлтанбек Қожановпен бірге «Бірлік туы» газетінің шығарушылары қатарында аталады (аталған еңбек, 506-б.). Міне, Зәки Уәлидидің қаламынан туған осы жолдар арқылы біз Хайретдин Болғанбаевтың Түркістанның тәуелсіздігі үшін басын бәйгеге тігіп, қалам мен қаруды қатар алып, жан аямай күреске түскенін аңғарамыз. Оның біресе Орынборда, енді бірде Ташкентте, тіпті, Қоқанда жүріп халқына қызмет етуі сөзімізге дәлел болса керек» [6]. Сонымен, ұлы Мағжан ақыннан «бір теңі жоқ, бір кемі жоқ» деп баға алған Хайретдин Болғанбаевтың кезінде ұлтты ұлт ететін талай-талай шаруаны бастағаны, жолға салғаны белгілі болып отыр. Ол бүгінде киелі рухымен, қасиетті сөзімен, тегеурінді іс-қимылдарымен ортамызға оралды деп қуанышпен айта аламыз.

Түркістан автономиясы құлағаннан соң Х. Болғанбаев большевиктердің іс-әрекеттерін қатаң сынға алғаны және осы саяси белсенділігінің нәтижесінде 1928 ж. «контрреволюция ұйымының» мүшесі ретінде қамауға алынып, Архангельск пен Сыктывкарға жер аударылады. 1937 ж. отанына қайта оралған соң Оңтүстік Қазақстан облысының Сарыағаш ауылы, Келес ауданына келіп, Қапалбек зооветеринар техникумында оқытушы қызметін атқарады. 1937 ж. көктемінде қамауға алынып, Ташкент қаласында ату жазасына кесілген [11].

Осылайша, Д.Т. Камелов атап көрсеткендей, Патшалық Ресей тұсындағы мұсылман қозғалысы, Бүкілресейлік мұсылман съездері, Алаш қозғалысы, Жалпықазақ съездері, Алаш бағдарламасы, Бірінші дүниежүзілік соғыстың бейресми шындығы, Автономия үшін күрес ақиқаты, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Зәки Уәлиди Тоған, Мұстафа Шоқай, т.б. тұлғалар, «Қазақ» газеті, «Бірлік туы» газеті, Ташкенттің Алаш кезеңі, Қоқанда құрылған Түркістан автономиясы, Орталық Азия қайраткерлері арасындағы байланыс, Алаш пен большевизм текетіресі, Азаматтық соғыс шындығы, Кеңес платформасындағы Алаш қайраткерлерінің еңбегі, саяси қуғын-сүргін — осылардың барлығы Хайретдин Болғанбаевтың өмірімен тығыз байланысты [10].

2020 жылы Х. Болғанбаевтың немересі Д.Т. Камеловтің «Хайретдин Болғанбаев — свет неугасимой звезды» [12] аталатын өзінің монографиясын және «Казахстанская правда» газетінде «Не забыты имя и дела твои» [7] аталатын мақаласын жариялаған болатын. Аталған монография мен мақала КСРО Ішкі істер халық комисариатының архиві құжаттары мен тың дереккөздердің негізінде жазылғандығымен құнды саналады. Бұл басылымдарда берілген архив құжаттарына сүйенсек, 1929 жылғы 12 қаңтардағы айыпталушыдан жауап алу стенограммасында «Я был недоволен советской властью, потому что не верил в строительство социализма, не верил в долговечность этой власти и смотрел на нее как на преходящее временное явление, коммунизма на территории России я себе не представлял» [7] деп атап көрсетілген. Ал, тергеу хаттамасында былай көрсетілген: «Вопрос: По нашим сведениям, вы, в неоднократных беседах характеризуете положение Казахстана в условиях советской действительности, доказывали, что путь социалистического развития Казахстана является якобы гибельным и ведет к вымиранию казахского народа и что в Казахстане, как в отсталой окраине, построить социализм невозможно. Высказывались против мероприятий советской власти и ВКП(б) в отношении индустриализации страны. Доказывали, что государственные займы являются якобы непосильным налогом, а сама налоговая политика советской власти направлена на чрезмерное обложение казахских хозяйств. В результате этого вы стали убеждать население в невозможности построения социализма в СССР, и люди попадали под ваше влияние. Вы признаете это? Ответ: «Не признаю» [7].

1957 ж. Алматы облыстық Сот президиумының қаулысына сәйкес және 1997 ж. Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасының қорытындысы негізінде Х. Болғанбаев ақталды.

Қорытынды

Осылайша, тұлғаны тану тек қана кез келген бір жеке тұлғаның өмірлік жолын ұғынуға емес, сонымен бірге, тұлғаның қоғамдағы қызметі мен атқарған ролін, басқа тұлғалармен өзара байланысын түсінуге мүмкіндік беріп, тарихи шындықтың мазмұнын қайта жаңғыртуға мүмкіндік тудыратыны сөзсіз. Осы себептен, қазіргі кезеңдегі отандық тарихнамада тарихи тұлғатанудың және тұлғаның тарихтағы ролі мен қызметін зерттеудің маңызы жоғары. Отандық тарихта есімі мен қызметін мақтан тұтатын және үлгі-өнеге алуға тұралық тарихи тұлғалар өте көп. Осындай тұлғалардың бірі және мемлекет пен қоғам қайраткері Хайритдин Болғанбаев. Ол ХХ ғасырдың басында Қазақстанда орын алған әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және рухани-мәдени істерге өзіндік маңызды үлесін қосқан. Ол Алаш қозғалысының қайраткері, көсемсөзші, Бірінші және Екінші жалпықазақ сиездеріне қатысып, қазақ ұлтының мүддесін қорғап, Түркістан автономиясын құруға атсалысқан, Ақмолада Алаш комитетін құруда белсенділік танытып, 1917-1918 жылдары Мұстафа Шоқай, Сұлтанбек Қожановпен бірлесіп, «Бірлік туы» газетін жарыққа шығарған, осымен қоса ұлт тағдыры және руханият мәселелеріне арналған бірқатар еңбектері жарияланған. Х. Болғанбаев ХХ ғасырдың отызыншы жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың, заңдылықты бұзудың кінәсіз құрбаны болып, жазықсыз жазаға ұшырап, кейін ақталған қазақ зиялыларының қыруар қайраткерлері қатарындағы ірі тұлғалардың бірі. Сондықтан оның қайраткерлігіне және еңбегіне баға беру болашақ жас ұрпақты рухани және саяси тұрғыдан тәрбиелеу үшін өте маңызды. Келешекте, ұлт ардақтысының өз халқы үшін жасаған еңбектерін зерттеу-зерделеу жалғасын табады деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII век) / Ж.К. Касымбаев. — Алматы: Білім, 1999. — 203 с.
- 2 Изучение персоналии в процессе исторического познания [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/5189>
- 3 Каренов Р.С. Хайретдин Болғанбаев — Алаш қозғалысының қабырғалы қайраткері / Р.С. Каренов // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2013. — №1(69). — Б. 49-60.
- 4 Негимов С. Хайретдин Болғанбаев — лицо, получившее благодарность от Мустафы Чокая, похвалу от Магжана Жумабаева / С. Негимов // Жұлдыз. — 2006. — № 9. — С. 180–182.
- 5 Болғанбаев Х. Сочинения. Назидания / Х. Болғанбаев. — Астана: ПарасАТ Алемі, 2005. — 256 с.
- 6 Кыдырали Д. Жизнь, отданная за единство и независимость Туркестана / В кн.: Н. Болғанбаев Сочинения. Назидания. — Астана: Издательство Алемі ПарасАТ, 2005. — 200 с.
- 7 Камелов Д.Т. Не забыты имя и дела твои [Электронный ресурс] / Д.Т.Камелов. — Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/ne-zabyty-imy-a-i-dela-tvoi/>
- 8 Национальная энциклопедия. Том. 2. / Ред. А. Нысанбаев. — Алматы: Главное издание «Национальной энциклопедии», 1999. — 720 с.
- 9 Камзабекулы Д. Видный представитель Алаша Хайретдин Болғанбаев / Д. Камзабекулы. — Астана: Парасат, 2005. — С. 171–176.
- 10 Камелов Д.Т. Қайраткер Хайретдин [Электронный ресурс] / Д.Т. Камелов. — Режим доступа: <https://alash24.kz/news/14100https://alash24.kz/news/14100>
- 11 Проект «Рухани жаңғыру: мәңгілік ел алыптары». Болғанбаев Хайретдин [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://presidentlib.kz/ru/news/proekt-rukhan-i-zhangyru-mngilik-el-alyptary-bolganbaev-khayretdin>
- 12 Камелов Д.Т. Хайретдин Болғанбаев – свет неугасимой звезды / Д.Т. Камелов. — Алматы: Дәуір, 2020. — 288 б.

Н.Н. Елкей, Т.С. Садықов

Деятель движения Алаш Хайретдин Болганбаев: роль личности в истории

Изучение проблем истории Казахстана в начале XX века является одним из актуальнейших и сложнейших вопросов современной отечественной историографии. Начало XX века в истории нашей страны занимает особое место. Широкое рассмотрение вопросов общественно-политической истории казахского народа тесно связано с интеллигенцией, формировавшейся в конце XIX–начале XX веков и представляющей интересы казахского народа. В связи с этим актуальность статьи обусловлена тем, что и на современном этапе Республика Казахстан часто обращается к началу XX века, когда интеллигенция боролась за независимость, модернизацию сознания традиционного общества, поэтому изучение этого опыта позволит ответить на многие вызовы современности. Если внимательно приглядеться к истории двадцатого столетия, то казахская интеллигенция породила немало выдающихся ярких личностей и одним из них является Хайретдин Болганбаев. Цель статьи заключается в выявлении участия и вклада Х. Болганбаева в переустройство и развитии казахского общества начала XX века.

Ключевые слова: Хайретдин Болганбаев, историческая личность, движение Алаш, история Казахстана, казахская интеллигенция, казахское общество начала XX в., газета «Бірлік туы», национальное просвещение.

N.N. Elkey, T.S. Sadykov

Movement figure Alash Khairtdin Bolganbaev: the role of personality in history

The study of the problems of the history of Kazakhstan at the beginning of the 20th century is one of the most urgent, most complex issues of modern domestic historiography. The beginning of the 20th century occupies a special place in the history of our country. A broad consideration of the issues of the socio-political history of the Kazakh people is closely connected with the intelligentsia, which was formed in the late nineteenth and early twentieth centuries and represents the interests of the Kazakh people. In this regard, the relevance of the article is due to the fact that at the present stage, the Republic of Kazakhstan often refers to the beginning of the 20th century, when the intelligentsia fought for independence, for the modernization of the consciousness of the traditional society, so the study of this experience will allow us to respond to many challenges of our time. If you look closely at the history of the twentieth century, then the Kazakh intelligentsia gave rise to many outstanding bright personalities, and one of them is Khairtdin Bolganbaev. The purpose of the article is to identify the participation and contribution of Kh. Bolganbaev in the reorganization and development of the Kazakh society at the beginning of the 20th century.

Keywords: Khairtdin Bolganbaev, historical figure, Alash movement, History of Kazakhstan, Kazakh intelligentsia, Kazakh society in the early 20th century, “Birlik Tuy” newspaper, national education.

References

- 1 Kasymbaev, Zh.K. (1999). Gosudarstvennye deiateli kazakhskikh khanstv (XVIII vek) [Statesmen of the Kazakh khanates (XVIII century)]. Almaty: Bilim [in Russian].
- 2 Izuchenie personalii v protsesse istoricheskogo poznaniia [The study of personalities in the process of historical knowledge]. Retrieved from <https://articlekz.com/article/5189> [in Russian].
- 3 Karenov, R.S. (2013). Khairtdin Bolganbaev — Alash kozgalysynyn kabyrgaly kairatkeri [Khairtdin Bolganbaev — a prominent representative in the Alash movement]. *Karagandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofiya seriiasy – Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series*, 1(69), 49-60 [in Kazakh].
- 4 Negimov, S. (2006). Khairtdin Bolganbaev — litso, poluchivshee blagodarnost ot Mustafy Chokaia, pokhvalu ot Magzhana Zhumabaeva [Khairtdin Bolganbaev — a person who received gratitude from Mustafa Chokay, praise from Magzhan Zhumabaev]. *Zhuldyz — Zhuldyz*, 9, 180–182 [in Russian].
- 5 Bolganbaev, Kh. (2005). Sochineniia. Nazidaniia [Works. Edification]. Astana: ParasAT Alemi [in Russian].
- 6 Kydyrali, D. (2005). Zhizn, otdannaia za edinstvo i nezavisimost Turkestana [Life given for the unity and independence of Turkestan]. Astana: Izdatelstvo Alemi ParasAT [in Russian].
- 7 Kamelov, D.T. Ne zabyty imia i dela tvoi [Your name and deeds are not forgotten]. Retrieved from <https://kazpravda.kz/n/ne-zabyty-imya-i-dela-tvoi/> [in Russian].
- 8 Natsionalnaia entsiklopediia (1999). [National Encyclopedia]. Vol. 2. Almaty: Glavnoe izdanie “Natsionalnoi entsiklopedii” [in Russian].

9 Kamzabekuly, D. (2005). Vidnyi predstavitel Alasha Khairtdin Bolganbaev [Prominent representative of Alash Khairtdin Bolganbaev]. Astana: Parasat [in Russian].

10 Kamelov, D.T. Kairatker Khairtdin [Kairatker Khairtdin]. Retrieved from Retrieved from <https://alash24.kz/news/14100https://alash24.kz/news/14100> [in Russian].

11 Proekt “Rukhani zhangyru: mangilik el alyptary”. Bolganbaev Khairtdin [Project “Rukhani zhangyru: mangilik el alyptary”. Bolganbaev Khayretidin]. Retrieved from <https://presidentlib.kz/ru/news/proekt-rukhani-zhangyru-mngilik-el-alyptary-bolganbaev-khayretidin> [in Kazakh].

12 Kamelov, D.T. (2020). Khairtdin Bolganbaev — svet neugasimoi zvezdy [Khairtdin Bolganbaev — the light of an unquenchable star]. Almaty: Daur [in Russian].